אוֹצַר־הַחַיִּים

כי חיים הם למצאיהם
(משלי ד׳, כ״ב)

ירחון לתורת ישראל ולדברי ימי הייו.

מחירו לשנה	ערוך בידי	האדרסה להמערכת
שני דולרים	הרב חיים יהודה עהרענרייך	Humenné Cechoslowakia.

שנה שמינית — הומעננע ניסן תרצ״ב — מחברת ז׳

OZAR HACHAIM

Abhandlungen über Wissenschaft und Geschichte des Judentums.

Redacteur:
Rabbiner Ch. L. EHRENREICH.

1932

VIII. Jahrg. — Humenné, Nissan 5692. — 7 Heft

התוכן:

Buchdruckerei SAMUEL KLEIN Berehovo, Cehoslowakia.

ב״ה

פרס א׳ לחותמי „אוצר החיים״!!!

החותמים ששלמו והמזרזים במשלוח דמי החתימה מקבלים את 10 ספרים שיצאו לאור על ידי העורך הרב חיים יהודה עהרענרייך במחיר זול מאוד רק בעד 5 דולרים עם המשלוח.

ואלה הספרים שי״ל ע״י:

1) ספר הפרדס לרש״י ז״ל
2) פירוש י״ג מדות לרבינו סעדיה גאון ז״ל
3) ספר אבודרהם השלם ח״א
4) ספר מנהגים לרבי אברהם קלויזנער ז״ל
5) תשובות הגאונים מן הגניזה
6) חפץ ה׳ לאור החיים ז״ל
7) מנחת קנאות למהר״ץ היות ז״ל
8) כתבי רבי עזריקם ספרא
9) שיטה מקובצת למסכת ביצה
10) ספר התמיד לרבינו ראובן בן חיים ז״ל

פרס ב׳ לחותמי ה„אוצר החיים״!!!

כל כרכי „אוצר החיים״ שיצאו לאור עד היום (תרפ״ה—תרצ״א 7 כרכים) רק בעד 6 דולרים עם המשלוח.

פרס ג׳ לחותמי ה„אוצר־החיים״

ספר **בית הבחירה** על מסכת סנהדרין לרבינו מנחם זצ״ל המכונה בשם **מאירי** יוצא לאור בפעם ראשונה עם מראה מקומות והערות ע״י הרב הגאון מהר״א סופר אב״ד גוריציאה (איטליה) בעד 6 מארק (תחת מחירו הקצוב 10 מארק).

ח. ש. נייהויזען (בלטימור)

מִזְמוֹר לְדוּגְמָא.

זה מספר שנים שהנני מתעסק בבאור התרגום של נביאים וכתובים. במשך השנים האלה עלה בידי, עד כמה שידיעותי מגיעות, לבאר את המלים הקשות, את המבטאים הזרים ואת הנוסחאות המעורבית, גם למצוא מקורי הדרשות המפוזרות בתרגום ואת המשענות אשר המתרגם נשען עליהן בשנותו את טעם הפסוקים.

לרגל עבודתי זאת השתמשתי בספרות של מקצוע זה, אשר אמנם איננה עשירה, אבל יש בה מספר ספרים ומאמרים אשר על המטפל בתרגומים להשתמש בהם ולהתחשב עם דעות כותביהם.

המסקנא אשר סכמתי אחרי השמוש הזה היא כי האמרה »כשם שאין פרצופותיהן דומין זה לזה, כך אין דעתן שוין זה לזה« 1) נצדקת לא אך ורק בנוגע ל»אוכלכי ישראל«, כי אם גם בנוגע ל»חכמי ישראל«, יען מצב רוחו של כל חכם משפיע על דעותיו והבעתן, על החישיו והסגנון, אשר בו הנהו מציע אותם לפנינו.

אני הנני מדריג אותם לארבע מדרגות:

האחד הנהו תקיף בדעתו. תקיפות הדעת זו מחתה ממספר המלים שלו את המלה »אולי«, הוא, על הרוב, איננו »מציע« כי אם »גוזר אומר«.

השני איננו יודע את ערך עצמו, ועל כן הנהו מסתמך תמיד על אחרים מבלי אשר יחקר ויבקר עד כמה ואם בכלל יש להסתמך על ה»אחרים האלה«.

השלישי מקדיש בשלש קדושות את כל הנמצא, וכל נגיעה בנוסחא נחשבת אצלו לנגיעה בבבת עין, כי על כן מצדיק הוא כל נוסחא בפלפול שאין לו יסוד ובדרשנות חסרות טעם.

הרביעי, להיפך, בא בכח ההרס — הוא איננו מתחשב לא עם המסורה ולא עם הנוסחא, ומכיון שהוא מוצא כושרה ל»נסח« הריהו נופל על המציאה עד כדי לפצוע את חוטמו.

הודות לארבעה אבות נזיקין אלו אין להתעצב על עכיבת הגאולה של התרגום להוציאו מאפילה לאור, ועל כי עד עכשו עוד לא הופיע פירוש מספיק על התרגום כלו.

לפני שתי שנים פרסמתי בתור חלק מעבודתי את »התרגום למגילת רות« 2) ודעתן של חכמים וסופרים היתה נוחה הימנו. העובדא הזאת המריצתני לעבור על הכתב יד, לתקנו ולשפרו, והנני מתכונן לפרסם בעתיד הקרוב את עבודתי »התרגום של נביאים וכתובים«. כעת הנני נותן בזה מזמור אחד לדוגמא — באור לתרגום של המזמור פ"ט שבספר תהלים, אשר כמתכונתו סדרתי את באורי לתרגום נ"ך ובמאד מאד אשמח לשמוע את חות דעתם של המקצועיים בעבודה זו על הדוגמא הזאת. והיה כל מכוין אל האמת ומעמידני על האמת והייתי לו אסיר תודה כל הימים.

---

1) במדבר רבה כ"א ב'; תנחומא, פנחס י'; ירושלמי ברכות פ"ט סוף הלכה א'; בבלי ברכות:

2) הצופה לחכמת ישראל, שנה י"ד, חוברת א'.

מזמור פ"ט.

א) שכלא (טבא[1]) דאתאמר) על ידא דאברהם[2], דאתא מן מדינחאה[3]:

1) כן מתורגם כל »משכיל« במובן שם למזמור, חוץ מפעם אחת (מזמור ע"ח א') שמתורגם: שכלא ברוח קודשא. בבולגטה: Intelectus. במדרש: להשכיל — מכאן שהוא מוסיף חכמה, המד"א משכיל לאיתן (בראשית רבה ס"ה י"ג).

2) אמר רב: איתן האזרחי — זה הוא אברהם, כתיב הכא איתן האזרחי וכתיב התם מי העיר ממזרח צדק (בבא בתרא ט' א'). מאיתן האזרחי — זה אברהם, דכתיב מי העיר ממזרח צדק (מדרש משלי א'). איתן — זה אברהם, על שם משכיל לאיתן האזרחי (ויקרא רבה ט' א, במדבר רבה י"ט ג', תנחומא, חוקת ו', פסיקתא דרב כהנא, פרה). משכיל לאיתן האזרחי — האי תושבחתא אברהם אבינו אמרה (זהר, בראשית ר"ל ב'). ונקראו האבות בכלל »איתנים« בבלי ראש השנה י"א א', ירושלמי שם כ"א ה"ב), ואברהם הלא הוא ראשון לאבות. כן נקראו האבות גם »אלים«, כמו שנמצא: מנין שאומרים אבות, — שנאמר: הבו לד' בני אלים (אש השנה ל"ב א', ראה רש"י שם וחדושי אגדות).

3) דריש »אזרחי« בהוראת »זרח«. ומה שאמר »האזרחי« — אלף יתיר — כמו הזרחי, ממזרח יצא (רש"י, דברי הימים א' ב' ו'). אולם »להימן האזרחי« (לעיל פ"ח א') מתרגם: הימן »יציבא«, תרגום של »אזרח«, שבא בניגוד אל השם »גר«. כן נמצא שם כולל לאבות »זיותני עולם« (ראש השנה י"א א'). לכך נקראו אבותינו »זית רענן« שהם מאירים לכל (שמו"ר ל"ו א).

ב) חסדא דיי לעלם[4] אשבח, לדר ודר[5] אהודע[6] קושטך[7] בפומי:

4) כן מתורגם »עולם« גם להלן פסוק ל"ח.

5) לפעמים מתרגם »לדור ודור« — לדרי דריא (לעיל ל"ג י"א, ע"ט י"ג, גם איכה ה' י"ט).

6) את שם קדשי אודיע (יחזקאל ל"ט ז') מתורגם: אגלי. ראה »אמרי דעת« (להרה"ג שמואל װאלדבערג), מאמר א', פרק ד'.

7) לפעמים מתרגם »אמונתך« — הימנותך (לעיל ל"ו ו', להלן קי"ט צ') אודיע אמונתך — דא מהימנותא (זהר בראשית ר"ל ב'). אודיע אמונתך — הקיום וההתמדה (עקרים, מאמר ד', פרק נ').

ג) ארום אמרית עלמא בחסדא[8] יתבני שמיא תתכן קושטך בהון:

8) כמו: בחסד יבנה, על פי הדרש »העולם מתחלה לא נברא אלא בחסד« (אדר"נ פרק ד'). העולם מתחלתו לא נברא אלא בחסד (ספרא, ויקרא כ' י"ז). ראה סנהדרין נ"ח ב', רש"י ד"ה חסד.

ד) גזרית קְיָם ל(אברהם[9] בחירי[10]), קַיָמית לדוד עבדי:

9) על פי הכתוב: אתה הוא ד' אשר בחרת באברם (נחמיה ט' ז'). במדרש: אברהם היה בחור מהקדוש ברוך הוא (ויקרא רבה א' ד').

10) רק פעם אחת מתורגם »בחירי« — דאתרעיתי (ישעיה מ"ג כ'), אולם תמיד מושארה המלה העברית.

ה) עד עלמא אתקן בניך 11)׳ ואבני לדר ודר כורס(י מלכות)ך לעלמין 12):

11) גם להלן פסוקים ל׳ ל״ז מתרגם »זרעך«: בנוי, כלומר: יוצאי ירכו.

12) על פי הדרש: כל מקום שנאמר »נצח, סלה, ועד« אינו אלא עולמית (עירובין נ״ד א׳, ראה יומא נ״ד א׳).

ו) ויודין שמיא פרישותך 13) יי, להוד 14) קושטך בכנישת קדישין:

13) פלא, ביחיד, גם פלאות ונפלאות, ברבים, מתורגם: פרישן או פרישון, לכן אי אפשר להחליט כי המתרגם קרא פלאיך, ברבים, כמו שתרגמו השבעים והירונימוס.

14) ראה מאמרי »תרגום אף באמ״ת«, אוצר החיים, תרצ״א, חוברת י״ב.

ז) ארום מן הוא בשחקי 15). דמשתוי לד׳; דדמי לד׳ באוכלסי מלאכיא 16):

15) »שחקים« מתורגם באופנים שונים: כוכבי שמיא, ענניך, רקפת עננין, שחקא, שמיא, גם שמי שמיא. בפנים »בשחק« — ביחיד, אולם בתרגום »בשחקי« — ברבים. בבולגטה פה מתורגם in Nubibus — בעננים. אבל להלן (פסוק ל״ח) in Coelo —

16) אולם לעיל (כ״ט א׳) מתרגם »בני אלים« — כתי מלאכיא, כן מתרגם גם »בני אלהים« (איוב א׳ ו׳, ב׳ א׳, ל״ח ז׳).

ח) אלהא תקיפא ברזיהון דקדישין (יתיב על כורסי יקרא, ו) רבא 17) ודחיל על כל (מלאכיא) ד(קימין) חזור חזור ליה:

17) יש מנסחים »רב« תחת »רבה«, אי »רב הוא«. ראה Kittel Biblia Hebraica התרגום מזוג את שתי המלים »ורבה ונורא«, שלא כהפסק האתנח תחת מלת »רבה«, בירושלמי (שקלים פ״ה ה״א) נצדק האתנח הזה. בתרגום הבולגטה באות גם כן שתי המלים יחדו: Magnus et Terribilis לפי השבעים והפשיטא: רב הוא ונורא. ראה בבא קמא נ׳ א׳ רש״י ד״ה ונורא.

ט) יי אלהא (על כל) חילי מרומא׳ מן דכותך חסינא 18) יי; וקושטך חזור חזור לך:

18) ראה מנחת שי, גטין נ״ו ב׳, גם תרגום הבולגטה.

י) את שליט [בגיותנותא דימא׳ בכד 19) מתרבא [מתנטלין;20)] גלוי 21) אנת תמאיכנון 22):

19) קרא: כשוא, בכ״ף.

20) באור למלת »מתרבא«, או עירוב שתי נוסחאות.

21) להלן (ק״ז כ״ה) מתרגם »גליו« — גללוי. ויהמו גליו (ישעיה נ״א ט״ו, ירמיה ל״א ל״ה) — והמן גלוהו. בזהר (בראשית ס״ט ב׳): בשוא גליו — בשעתא דימא קפיין בגלגלוי.

22) תנמיכם. גם »משביח« (לעיל ס״ה ח׳) מתרגם: ממאך. לאלה המנסחים »תשבחם« יש קצת סעד ממה שמפרש בזהר (שם): תשבחם — תשכך להון, לאתבא לאתרייהו.

יא) את שפיתא 23) **היך קיטל** (דחרבא) 24) **רהבא** (**הוא פרעה רשיעא**) 25), **ב**(**תקוף אדרע** 26) **עושנך בדרתא בעלי דבבך:**

23) הפעלים דכא, דכה, טחן גם כתת מתירגמים »שוף«. וידכא (לעיל ע"ב ד') — וישוף; דכית — (לעיל נ"א י') — שפיתא, ויטחן (שמות ל"ב כ') — ושף, ואכת (דברים ט' כ"א) — ושפית, נכאו (איוב ל' ח') — ישתפפין. נתן לפעל זר זה הוראת נפעל מן דכא [נדכאו].

24) ראה פירשט, חלל א', סנהדרין פ"ח א'. לגרדי גורס: קטיל חרבא.

25) על פי האמור: לכן קראתי לזאת »רהב« (ישעיה ל' ז'), ראה רש"י שם. אזכיר רהב (לעיל פ"ז ד') מתורגם: אדכיר תושבחתך מצראי. המחצבת רהב (ישעיה נ"א ט') — תברית גבריא [שציתי פרעה]. אולם »רהב« (איוב ט' י"ג) מתורגם סוגעא — רב, ושם כ"ו י"ב מתורגם: גבריא.

26) נותן שתי הוראות למלת זרוע.

יב) דילך 27) **שמיא, לחוד דילך ארעא; תבל ומליָה** 28) **את יסדתנון:**

27) נותן לאות ל' הוראת יחס הרנ"י ראה בן יהודה, מלון, הוראת האות ל', ציון ד'. אצל לגרדי כל »דילך« בשתי מלים — די לך.

28) לעיל (נ' י"ב) תרגם תבל ומלאה — תבל ומליתה.

יג) (**מדברא די ב) צפונא**; (**יתבין די ב) דרומא . . .** 29) **וחרמון** (**די במדינחא**) 30) **בשמך משבחין:**

29) חסר תרגום למלים »אתה בראתם תבור«. מאחד עשר דפוסים של תרגום לתהלים אך באחד (וילנה, תרכ"ז) מצאתי מוער: »נראה שחסר כאן איזו תיבות«. שד"ל, אוהב גר, עמ' 130' מביא נוסחא מדפוס גענואה שנת רעו, שמה יש תרגום לפסוק זה במלואו.

30) חרמון איננה במזרח א"ץ ישראל כי אם בצפון, אמנם נוכל לציינה »צפונית מזרחית«. ראה חולין ס' ב', רש"י ד"ה תנא, ספר הא"ץ (א. כפיר, יפו, הרע"א), המזכיר (משה דוד אסנער, ורשה, תר"ס), גם אוצר ישראל, חרמון.

יד) דילך אדרעא עם גבורתא, תעשן ידך (**למפרק עמך**), **תרום ימינך** (**לשכללא בית מקדשך**)**:**

טו) צדקתא ודינא מדור 31) **כורסי** (**יקר**)**ך, טיבו וקשוט מקדמין אפך** 32)**:**

31) מכון כסאו (להלן צ"ז ב') מתורגם: אתר די מכון כורסיה, ממכון שבתו (לעיל ל"ג י"ד) — ממדור בית מותביה, מכון לשבתך (שמות ט"ו י"ז — אתר לבית שכינתך, מכון לשבתך עולמים (מלכים א' ח' י"ג) — אתר מתקן לבית שכינתך עלמין. צדק ומשפט אלין אינון תקוני כרסייא (זהר שמות קכ"ב א').

32) בעברית »פניך« (ברבים), אולם בארמית »אפך« (ביחיד). לפעמים מתרגם »פניך« בהוספת מלת »זיו« (לעיל י"ג ב'), או »סבר« (י"ז ט"ו, כ"ד י', כ"ז ח', ל"א י"ז). ויש אשר מתרגם »פניך — שכונתך (ל' ח'), יקרך (מ"ד ד') שכינת יקרך (שם כ"ה), זיו סבר אפך (פ' ד'—ח'—כ'), נהור אפך (צ' ח'). את פני לבן (בראשית ל"א ב') מתורגם באונקלוס: סבר אַפי לבן. וביונתן: סבר אפוי דלבן. ישא ד'

פניו (במדבר ו כ"ו) מתורגם באונקלוס: יסב ד' אפיה, וביונתן: יסבר ד' סבר אפוי. ראה ערוך השלם, סבר ז'. בזהר: כד יסברון אפי שכינתא דקב"ה (בראשית רט"ז א)'.

טז) טוביהון דעמא דידעין (לרצויי 33) בריהון בְּ) יבבא, יי בנהור (זיו) 34) אפך יהלכון (ויזבון בדינא):

33) נותן ל»תרועה« שתי הוראות: יבבא (תקיעת שופר) גם רצה—רצא—רעא. כן מתורגם »זבחי תרועה« (לעיל כ"ו ו') — נכסי רעוא. ולי נראה — כיתב קאהוט בערוך השלם, רע א' — שהוא כמו רצה. ובא ע' תחת צ'. לעזוי במלונו מביא דוגמאות להשתוות הפעלים »רצה—רעה, כמו: תרצה הארץ (ויקרא כ"ו ל"ד) — תרעי ארעא, ורצוי לרב אחיו (אסתר י' ג') — ורעי בסגיאותהון [צ"ל: לסגיאותהון] דאחוי גם הפעל »זפיק« מתורגם »רעא«. ראה זהר ויקרא י"ח ב', במדבר קמ"ח ב', תריעה זה כמו: בזמרות נריע לו (עקרים, מאמר רביעי, פרק נ').

34) ראה הערה 32.

יז) בשמך ירננון 35) כל יומא, ובצדקתך יתרוממו 36):

35) הפעל »גיל« מתורגם: בוע [בעה—פעה], דוץ, חדא [הדה], רנן, גם שבחא, אולם »וגילו« (לעיל ב' י"א) מתורגם: וצלו, למען התאימו עם »עבדו« שבראש הפסוק.

36) קרא: יורמו, כן גם בבולגטה. לגרדי גורס: ותרוממון.

יח) ארום שבהור 37) עושיהון את, וברעותך תָּרים 38) קרנהון 39):

37) »תפארת« גם »הדר« מתרגם: שבהורא.

38) תרגם על פי הכתיב.

39) »קרן« בתהלים מתורגם גם »יקר« ו»תקוף«. פה צ"ל קרנא, קנין אחד לקונים רבים גוף ראשון. ראה מנחת שי. שד"ל, אוהב גר, עמ' 130. מביא נוסחא מדפוס גענואה: תרומם יקרנא. אולם כבר נמצא כי כנוי הרבים לגוף ראשון »נוי« מתחלף במ"ם סופית של גוף שלישי, כמו: עברנו (יהושע ה' א') »עברם« קרי, ומתורגם: עד דעברו. ראה מנחת שי שם, פינסקר, לקוטי קדמוניות, עמ' קפ"א הערה ב'.

יט) ארום דיי 40) הנון תריסנא 41); וְ (דיי) 42) קדיש ישראל—מלכנא:

40) נותן לאות ל' הוראת הקנין.

41) בעקרים (מאמר רביעי, פרק נ'): כי מלך ישראל ומגינם ושר צבאם הוא מד'.

42) מלת יי היא תוספת המתורגם, שהנהו מועד להוסיף שם, כן מתרגם (לעיל ל"ב ז') אתה סתר לי — את הוא יי טמיר לי, שימה דמעתי בנאדך (נ"ו ט') שוי דמעתי בזיקך יי. ויש אשר חסר השם בתרגום, כמו: יי אלהינו אתה עניתם (להלן צ"ט ח') — אלהנא את ענית יתהון (וילנה, תרנ"ג). ראה משפחת סופרים שם.

כ) בהדין 43) מללתא בחזְוָנא 44) לחסידוך 45), ואמרת: שויתי סעיד (לעמי על (ידיה דמת) גבר (באורייתא 46); אפרשית עולים 47) מן (בני) עמא):

43) אז ידבר (לעיל ב' ה') מתורגם: הידין ימלל, אז אותם (י"ט י"ד) —

הדין אהי בלא מום, (לדעת המתרגם »איתם« הוא מלשון תמים), אז תחפץ (נ"א כ"א) — בכן תצבי, אז יעלו (שם) — הבכן יסקון.

44) אולם »החזיון הזה« (שמואל ב׳ ז׳ י"ג, דברי הימים א׳ י"ז ט"ו) מתורגמים: נבואתא הדא, גם »אין חזון נפרץ« (שמואל א׳ ג׳ א) ו»חזון ישעיהו« מתורגמים: נבואה.

45) בכמה ספרים מדויקים כתוב »לחסידיך« ביו"ד, לשון רבים (מנחת שי). כן נמצא גם באחדים מספרי קעניקוט ורָאסִי מלא דמלא, וגם בתרגום הבולגטה.

46) לעיל (פ"ב א׳) »בקרב אלהים« מתרגם: בכנישת צדיקין דתקיפין באורייתא. כן דרשו: גבור — זה בעל שמועות (חגיגה י"ד א׳) בזהר: גבור — בתורה (שמות מ"ב א׳).

47) עולים — תרגום של עלם, מבאר »בחור« במובן »צעיר«, ודוד הלא נקרא קטן (שמואל א׳ י"ז י"ד) גם נער (שם מ"ב) ראה הערה 99 לפסוק מ"ו.

כ״א) אישבחית דוד עבדי במשח 48) קודשא רביתי 49) יתיה:

48) תרגום »שמן« — משח או משחא.

49) תרגום »משח«, רבא.

כ״ב) די אידַי 50) מתקנן 51) בסעדיה, ברם אדרעי תחילניה 52):

50) קרא: ידי, ברבים.

51) אף תכון (להלן צ"ג א) מתרגם: לחוד תקיף, צ"ל: תקין. תכון תפלתי (קמ"א ב׳) — תתכון צלותי.

52) תוסיף לו חיל ועצמה.

כ״ג) לא יטעי 53) בעל דבבא ביה, ובר רַשִׁוְעָא 54) לא יסגפיניה 55):

53) כן מתורגם אל ישיא לכם [—אתכם] חזקיהו (מלכים ב׳ י"ח י"ט, ישעיה ל"ו י"ד, דברי הימים ב׳ י"ח י"ט) — לא יטעי לכון [—יתכון] חזקיהו.

54) אולם »בני עולה« (שמואל ב׳ ג׳ ל"ד) מתורגם: גברין רַשיעין, ולא יוסיפו בני עולה (שם ז׳ ו׳) — ולא יוסיפין בני רשעא, בתרגום הרומי: Et Filius Iniq'iitatis

55) בכל ספר תהלים מתורגם הפעל »ענה« — סגף, חוץ משלש פעמים: ונחלתך יענו (צ"ד ה׳) — ואחסנתך ימסכנון, יעשו לעניים. עניתי (קי"ט ע"א) — אתעניית. ענו בכבל רגלו (ק"ה י"ח) — עניאו בשולשילתא רגלוי.

כ״ד) ואשוף 56) מן קדמוהו מעיקוי, ומסנאוי אגוף 57):

56) ראה הערה 23.

57) תרגום »נגף«: מחא, תבר, תקל, לפעמים משאיר כמו שהוא את הפעל »נגף«.

כ״ה) וקושטי וטובי עמיה, ובשום מימרי 58) תרומם יקריה.59):

58) להרחקת ההגשמה. וזהו דרך אונקלוס הגר ויונתן בן עוזיאל ושאר חכמי ישראל שפירשו כל הפסוקים שבאו בתורה ובנביאים מורים על ההגשמה,

באופן מסכים אל האמת, והוציאו אותם מפשטם, להיות פשוטיהם דעת כוזב (עקרים, מאמר א', פרק ב').

59) ראה הערה 39 . כבולגטה: קרן שלו.

כו) **ואשוי ב (מחוזי) ימא שולטניה**60)**, וב(יתבי על) נהרותא — (גבורת) ימיניה:**

60) יד מצרים (שמות י"ח ו') מתורגם: מרות מצראי. מתחת יד מצרים — מתחת שעבוד של מצרים (מכלתא, יתרו, פרשה א'). בירושלמי: מהו »מידו« — מרשותו (גטין פ"ח ריש ה"א).

כז) **הוא יקרי לי "אבא את אלהי ותקיף פורקני"**61)**:**

61) צור ישעי (שמואל ב' כ"ב מ"ז) מתורגם בדפוסים אחדים: תקוף פורקננא, צריך לתקן: תקיף פורקני.

כח) **לחוד אנא בוכרא (למלכיא דבית יהודה) אתנניה, עלאה על** 62) **מלכי ארעא:**

62) נותן לאות ל' הוראת »על«, כמו: נופל לפניו (שמואל א' ה' ד'), שמתורגם: רמי על אפוהי. השוה לזה: המו מעי לו (ירמיה ל"א כ') ומעי המו עליו (שיר השירים ה' ד').

כט) **לעלם אטור** 63) **ליה טובי, וקימי מהימנא ליה:**

63) פעל משותף — עברי-ארמי: נצר-נטר, הציווי: טר או טור.

ל) **ואשוי לעלמין** 64) **בנוי** 65)**, וכורסיה כיומא ד(יקומון)** 66) **שמיא:**

64) מלת »לעד« מתרגם: לעלמא (לעיל ט' י"א), לעלמיא (כ"א ט'). לעלמי עלמיא (קי"א ה'), לעלמי עלמין (קמ"ח ו'). ראה הערה 17 לפסוק ל"ז.

65) ראה הערה 11.

66) כן מתרגם יונתן »כימי השמים« (דברים י"א כ"א) — ככתוב יומין דקיימין שמיא. בספרי, שם: ד"א כימי השמים על הארץ — שיהיו חיים וקיימים לעולם ולעולמי עולמים: כן גם בבולגטה.

לא) **אין ישבקון בנוי אורייתי, ובדיני לא יהלכון** 67)**:**

67) את הפעל »הלך« מתרגם לפעמים »אזל«, אולם אם משאירו כמו שהוא איננו מחסר את הלמ"ד לתרגם »והכון«.

לב) **אין קימי יפסו** 68)**, ופקודי לא ינטרון:**

68) מלבד באונקלוס מתורגם הפעל »חלל« -- פוס. ראה מתורגמן »פש«, בבא בתרא קי"א א', רשב"ם, ד"ה אפס.

לג) **ואסער** 69) **על ידי (הון ד) שבטא (דרשיעין) מרדיהון, ו(במזיקיא)** 70) **במכתשין** 71) **(להון)** 72) **עויתהון:**

69) »פקד« במובן »ענש« מתורגם סער. ראה ערוך השלם, סער א'.

70) ראה שבת נ"ה א', זהר, בראשית נ"ד ב'. ובנגעי בני אדם — אלו המזיקים (ילקוט, שמואל ב', קמ"ו).

71) שד"ל (אוהב גר, עמ' 130) מביא נוסחא מדפוס גענואה: דמכתשין להון. כן גם אצל לגרדי. בשבט אנשים (שמואל ב' ו' י"ד) מתורגם: במלקות גברין.

72) אולי יש לנסח: להן, כלומר: »אך ורק« בשביל עונם. ראה אוצר לשון ארמית (משה שולבוים, לבוב, תר"ן), להן. השוה לזה: אין ערוד ממית, אלא החטא ממית (ברכות ל"ג א').

לד) וטובי לא אבטל 73) מניה, ולא אשקר בהימנותי:

73) שרש »פור« מתורגם בשלשת התרגומים — אונקלוס, יונתן וירושלמי: בטל, מנע, עדא, פוס, קלקל, שנא, שרא, תבר. גם התרגום השמרוני מתרגם »ואת מצורי הפר (במדבר ט"ו ל"א): וית פקודיו בטל«. ראה לוית חן (נספח לספר »עוטה אור« על תרגום אונקלוס מאת בן ציון יהודה בערקאוויץ, וילנה, תר"ג) תהלים, ציון 16 איוב, ציון 11 קיטל גורס: אסיר תחת אפיר. ראה ספרו של P. Baylar, the psalms Dublin 1924

לה) לא אפים 74) קימי, ומפקנות שפותי 75) לא אשני:

74) ראה הערה 98.

75) מוצא שפתי (ירמיה י"ז ט"ז) מתורגם: אפקות שפותי, בשי"ן, אולם מוצא שפתיה (במדבר ל' י"ג), מוצא שפתיך (דברים כ"ג כ"ד) — בסמ"ך.

לו) חדא [זמנא] 76) קימית ב(שום) קודשי אם לדוד אכדיב:

76) מבאר »אחת« כמו פעם אחת ולא יותר. בתרגום הרומי: Semel אחת בשנה (ויקרא ט"ז ל"ד) מתרגם יונתן: חדא זמנא בשתא, לא אחת (מלכים ב' ו' י') — לא חדא זמנא.

לז) בנוי לעלם 77) יהוון 78), וכורסיה (נהיר) היך שמשא לקבלי:

77) לעולם מתורגם בהרבה אופנים: לעלם, לעלמא, לעלמין, לעלמא דאתי, לעלמי עלמא, לעלמי עלמין, לחיי עלמא. ראה הערה 64.

78) מתרגם כמו »יהיו«, ברבים, להתאים עם »בנוי«. ראה הערה 11.

לח) היך סיהרא דמתק (לאת) 79) לעלם, וסהיד בשחקא מהימן לעלמין 80):

79) כאמור: והיו לאותות (בראשית א' י"ד).

80) ראה הערה 12.

לט) ואת שבקתא 81) ורחקתא 82), ארגזתא, עם 83) משיחך:

81) הפעל »זנח« מתורגם: נשא — [נשה], סאב, עכב, צדא, שלא [שלה], ולפי המשך הענין — טעא—[טעה-העה] הושע ח' ג' ה').

82) הפעל »מאס« מתורגם: בסיר, מאס, מסא, סלא, קץ, רחק גם רטש. בספר תהלים מתורגם תמיד »רחק«, רק פעם אחת (ט"ו ד') בסיר.

83) »ארגז עם« כמו העברי »התעבר עם« הנהו צרוף זר — זיווג שאינו עולה יפה, כי מכל הפעלים המורים על הכעס אין גם אחד שיבוא בצרוף »עם« מלבד

»זעף« (דברי הימים ב׳ כ״ו י״ט). אבל המבטאים בספר ההוא בכלל אינם על טהרת הלשון, כן נמצא (שם ט״ז י׳) »כי בזעף עמו על זאת« — מבטא אשר צלצולו צורם את האוזן... אלה הן לשונות הכעס וצרופי היחסים שלהם:

א. אנף — בא מצורף עם ב: אנפת בי (ישעיה י״ב א׳), תאנף בנו (תהלים פ״ה ו׳), בי התאנף (דברים א׳ ל״ז), התאנף בי (שם ד׳ כ״א).

ב. זעם — מצורף עם יחס הפעול »את«: וזעם את אויביו (ישעיה ס״ו י״ד), ועם כנוי הפעול: יזעמוהו לאומים (משלי כ״ד כ״ד).

ג. זעף — מצורף עם »על«: על ד׳ יזעף לבו (משלי י״ט ג׳), זעף על הדבר (מלכים א׳ כ״א ד׳), ועם »עם«, כמובא למעלה.

ד. חרה — מצורף עם ב: הבנהרים חרה ד׳ (חבקוק ג׳ ח׳), עם »אל«: ויחר אף בלק אל בלעם (במדבר כ״ד י׳): עם »על«: ויחר עלי אפי (איוב י״ט י״א).

ה. כעס — מצורף עם »אל«: ויכעס אסא אל הרואה (דברי הימים ב׳ ט״ז י׳), עם יחס הפועל: מכעיסים את ד׳ (מלכים א׳ י״ד ט״ו). עם ל׳: כי הכעיס לנגד (נחמיה ג׳ ל״ז), ועם »על«: משל למלך שכעס על בנו (ברכות ל״ב א׳).

ו. עבר (התעבר) — מצורף עם ב. ויתעבר ד׳ בי (דברים ג׳ כ״ו), ובנחלתו התעבר (תהלים ע״ח ס״ב), עם »על«: מתעבר על ריב (משלי כ״ו י״ז), עם כנוי הפעול: מתעברו (שם כ׳ ב׳).

ז. קוט — מצורף עם ב: אקוט בדור (תהלים צ״ה י׳), אין אישה קווט בה (אליהו רבא, פרק ט״ו).

ח. קנט — עם יחס הפעול: כל מי שילך ייקנוט את הלל (שבת ל״א א׳), עם כנוי הפעול: אם תקניטנו גוזרני טומאה (שבת י״ו א׳).

ט. קנטר — עם כנוי הפעול: התחיל מקנטרן בדברים (פסחים ס״ו א׳), עם ל׳: מקנתר לאילון דאגדתא (ירושלמי מעשרות פ״ג ה״ד), למה את מקנתר לון (שם).

יא. קפד. — מצורף עם יחס הפעול: מעשה באחד שהקפיד את הזקן (ירושלמי כתובות פ״ד ה״ח), עם כנגד: שלא אקפיד כנגד חבירי, ולא חבירי יקפידו כנגדי (ירושלמי ברכות פ״ד ריש ה״ב). השוה לזה: כי הכעיסו לנגד (נחמיה ג׳ ל״ז). במובן »הששׂ« בא מצורף עם אַ (ארמית במקום »אל«): אַמנא ואחוותא קפדינן, (חולין ק״ז א׳). עם »על«: אבל של אומן קפיד עלייהו (שבת מ״ט א׳), עם ב: כל דקפיד קפדי בהדיה (פסחים ק״י ב׳).

יא. קצף — מצורף עם יחס הפעול: הקצפתם את ד׳ (דברים ט׳ ח׳) עם »אל«: אל כל עדת ישראל יקצף (יהושע כ״ב י״ח), ועם »על«: קצף על עבדיו (בראשית מ״א י׳).

יב. רגז — מצורף עם »על«: כד רגיז רעיא על ענא (בבא קמא נ״ב א׳), לעולם ירגיז אדם יצר טוב על יצר הרע (ברכות ה׳ א׳).

יג. רתח — בא מצורף עם על: כל כי האי [=כהאי] ריתחא לירתח קב״ה עלן (ראש השנה ל״ב ב׳), כל כי האי ריתחא לירתח רחמנא עלן (סנהדרין ק״ה א׳).

י״) **אשניתא** 84) כים (דעם) 85) **עבדך, אפסתא** 86) **לארעא כליליה:**

84) הפעל »נאר« נמצא בתנ״ך שתי פעמים — פה, גם באיכה (ב׳ ז׳): נאר מקדשו. שמה מתורגם: בעט מקדשיה. לפי דעת רש״י הנהו מהוראה זו גם התאר »נאור« (תהלים ע״ו ה׳), ע״ש.

85) הוסיף מלת »דעם« יען להמבטא »כוהת ברית« מצריך לריב »את« או »עם«, כן גם בבולגטה.

86) ראה הערה 68.

«מא) תקפתא 87) כל כרכוי 88), שויתא פציחוי 89) תבירא:

87) »פריץ« במובן רבוי וחיזק מתורגם »תקף«, אולם במובן שבירה והריסה — תבר. לפעמים מתורגם לפי המשך העניין וההוראה המקומית, כמו: אין חזון נפרץ (שמואל א' ג' א') — לית נבואה גליא, עבדים המתפרצים (שם כ"ה י') — עבדיא דערקין, ותירוש יקבוך יפרצו (משלי ג' י') — ומעצרתא חמרא נשפען (צ"ל: וחמרא מעצרתך נשפען). לולי משה בחורו עמד בפרץ (תהלים ק"ו כ"ג) — אלמלא משה בחיריה דקם ואתקף בצלוי, נתן יעירוב הוראות למלת ב»פריץ« — »תקף« גם »תפלה«, כדרכו להפיך סדר האותיות במלה: בפריץ — בפצ. לעיל (פ' י"ג) »פרצת גדריה« מתרגם: תקפתא גודרהא, אולי יש ל»תקף« הארמי הוראה כפולה — דבר והפוכו — כמו ל»פריץ« העברי.

88) גדרה (במדבר ל"ב כ"ד) מתורגם באונקלוס: חוטרא, ביונתן — דור (ראה תרגום יונתן בראשית מ"ט י"ג). בירושלמי: דיוי. פה, כנראה, נותן המתרגם ל»גדרה« מובן של עיר מוקפת חומה — גדר סביב לה.

89) פציחין — ערים פתוחות מאין חומה סביבן, פצח — פצה — פתח. החצרים (ויקרא כ"ה ל"א) מפרש הכתוב: »אשר אין להם חומה«, ומתורגם: פציחיא. מחנים (במדבר י"ג י"ט) — פציחין. אולם בזה נותן המתרגם ל»מבצר« הוראת חצר או מחנה — מקום פתוח, כן גם »שחת מבצריו« (איכה ב' ה') מתורגם: חבל כל פציחהא (קרא »מבצריה« להתאים עם »ארמנותיה«). אולי קרא פה »מפרזיו«, כי תרגום של »פרזות« (יחזקאל ל"ח י"א) — קרוי פצחיא, וכן »פרזות תשב« (זכריה ב' ח') — פצחין תיתב.

«מב) רמסין 90) יתיה כל עברי אורדא, דוה כלנא 91) לשבבוי 92):

90) לפעל »רמס« בפסוק זה (כי »שסו למו«, לעיל מ"ד י"א, מתורגם: כבשו לנא) יש רמז בתפלה מעין המאורע שצריך יחיד להזכיר בתשעה באב לדעת ר' אחא בר יצחק בשם ר' חייא: »רחם ד' אלהינו... הרמוסה ביד עריצים...« (ירושלמי ברכות פ"ד ה"ג, תענית פ"ד ה"ב בשם ר' יונה רובה [צ"ל: ר' חייא רבה]: הרמוסה בכף עריצים).

91) תרגום »חרפה«: חסודא, כסופא, קלנא. היינו חרפה (לעיל ע"ט ד') מתורגם: הלוינא קלנא.

92) »שכן« מתורגם: דיירא, מגיר, קריב, שבבא, שכן.

«מג) ארימתא ימינא דמעיקוי, אחדתא 93) כל בעלי דבבוי:

93) שד"ל (אוהב גר, עמ' 130) מביא שתי נוסחאות: דפוס ויניציאה — אהידת, דפוס גענואה: אחדית. נוסחת לגרדי: אחדיתא.

«מד) לחוד תתיב (לאחורא) 94) סיפיה 95), ולא אקמתא יתיה בקרבא:

94) לטובה: קשת יהונתן לא נשוג אחור (שמואל ב' א' כ"ב).

95) »צור« נרדף ל»חרב«, וכן חרבות צורים — (יהושע ה' ב'). ראה מעשה אפוד עמ' 137.

ה) בטלתא (כהניא דמדין על מדבחא ו) מדכי 96) (ן עמי) ה׳ וכורסי (מלכותי) 97) ה לארעא מגרתא 98) :

96) ראה מנחת שי מה שמביא ע״ד נקוד מלת »מטהר«. המתרגם, כנראה, קרא »מטהרו«, כמו: הכהן המטהר (ויקרא י״ד י״א), מצרף ומטהר (מלאכי ג׳ ג׳) והיה »מטהר« שם כמו מלשן (תהלים ק״א ה׳), כן הוא גם בתרגום השבעים. לדעת רש״י הוא מן הארמית »טיהרא«, על כן פירש: זריחתו, והוא כמו: שרגא בטיהרא (שבת כ״ג א׳, הולין ס׳ ב׳). ויש לו חבר במקרא. ורוח עברה ותטהרם (ותזריחם, תשוב להם את אורם) (איוב ל״ז כ״א), וכן מבואר בבולגטה.

97) בפסוקים ל—לז תרגם אך כורסיה.

98) כל לשון שחיה בתרגום יונתן — מגר (רש״י בפירושו לפסוק זה). אי אפשר להעלות על הדעת כי הדברים האלה רש״י כתב אותם, כי הוא הלא היה בקי בתרגומים גם נסתמך עליהם בפירושו. באמת נמצא הפעל »מגר« בארמית התנכית: ימגר כל מלך (עזרא ו׳ י״ב), ואף פעם אחת מתורגם »השח« (ישעיה כ״ה י״ב) — ימגר, אולם לעומת זה נמצא בתרגום השרש »מגר« בתירגום הפעלים האלה:

א. נכה — ויך את הסוס ואת הרכב (מלכים א׳ כ׳ כ״א) — ומחא ית סוסותא ומגיר ית רתיכיא, צירף את הפעל »ויך« גם לרכב.

ב. נפל — ויפל רוכבו (בראשית מ״ט י״ז) מתרגם אונקלוס: וימגר רוכביהון.

ג. צמת — אצמית כל רשעי ארץ (תהלים ק״א ח׳) — אמגר כל רשיעי ארעא.

ד. שמט — שמטוה וישמטוה (מלכים ב׳ ט׳ ל״ג) — מגרוהא ומגרוהא.

בסימנים ג—ד יש אשר בא בתרגום »מגר« בהפך אותיות — מרג או גמר, כמו: נצמתי (איוב כ״ג י״ז) — אתגמרת כי שמטו הבקר (שמואל ב׳ ו׳ ו׳) — ארי מרגוהי תוריא [שמטוהו הבקר]. רש״י שם מביא התרגום של »ונדחה ידו בגרזן« (דברים י״ט ה׳) — ותתמריג ידיה בברזלא, אולם באונקלוס נמצא: ותתמריך ידה בפרזלא, ביונתן: וישמוט פרזלא מן קתא, בירושלמי: וישמיט פורזל מן קיסא. ראה מכות ז׳ ב׳, באורי אונקלוס (ש. ב. שעפטעל, מינכען, תרמ״ח), דברים י״ט ה׳.

אולם לשון שחיה מתורגם: כפף (ישעיה ס׳ י״ד), מאך (שם ב׳ ט׳), מכא (תהלים מ״ב ו׳) נפל (משלי י״ד י״ט). נצף (ישעיה כ״ט ד׳) צלא (איכה ג׳ כ׳, ראה ערוך השלם, צל ד׳), רפס (קהלת י״ב ד׳). אגב הנני להעיר כי בציון האחרון צריך לתקן »ויתרפטון« תחת »ויתרפסון«, כי דברי התרגום אלה נוסדו על המאמר: מכאן ששפתותיהן של זקנים מתרפטות (שבת קנ״ב, א׳ ע״ש). מזה בחלוף אותיות: ומשרבט [רפט—רבט] את השפתים (כתובות ס״א ב׳). בירושלמי (שם פ״ה סוף ה״ו) — ומשלבקת את השפיות. ראה מאמר »עוללות שומרון«, לאברהם דוב דורזעוויץ, בבית אוצר הספרות, שנה ראשונה, ציון ג׳.

ו) הצרתא יומוי עלימוי 99), עטפתא 100) עלוי בהתא 101) (וכסופא) 102) לעלמין:

99) בחור גם עלם מתרגם: עלים או עלם, עלימוי — ימי בחורתו. עלומים

במובן ימי הנוער מתרגם »טליותא«, במובן בריאות ימי הנוער — »חילא«. ראה הערה 47.

100) כל »עטה« מתורגם »עטף«, יען יש אחות־הוראה לשלשת השרשים עטה—עטף—עטר, השוה להם השלשיה: חתה—חתף—חתר.

101) מן »בות« תרגום של בוש. האות ו' (שאיננה נרגשת במבטא, בהיותה נושאת את הנקודה) מתחלפת באות ה', כמו: רוץ—רהט—רהט, גור—גון—נהט [פטר חמור גהוט מתפילך (ברכות נ"ו א')],כן גם בוש—בות בהת. מה שמתורגם »הטרבעי בבין רגליך« (ירמיה ל"ח כ"ב) אשתקעא בבהתא הלך, נראה שקרא »בבוז« תחת »בבוץ«.

102) »כסופא« תרגום של כלימה, יעטו חרפה וכלימה (לעיל ע"א י"ג) מתורגם: יתעטפון קלנא וכסופא. לפניני בפסוק זה או עירוב של שתי נוסחאות או האחד מבאר את השני.

(מ״ז) עד אימתי 103) די תסלק שבינתך 104) לעלמין, תדליק היך אשתא חמתך 105):

103) תירגם »עד מה« כמו »עד מתי«, וכן לעיל (ע"ד ט') יודע עד מה — דידע עד אימתי.

104) »שכינה« ו»קב"ה« אינם מושג אחד.

105) הכלל שהניח בעל ה»תשבי«, ערך רתח, לאמר : »תרגם של כל »חימה« דבאמ"ת מתורגם בלשון רתח«, אין לו כל יסוד. כי אך שלש פעמים נמצא »רתחא« בתרגום לתהלים, אולם בכל ספרי אמ"ת מתורגם »חמה« (השם וגם הפעל ממנו): חימתא, המתא, רגז, רוגזא.

(מ״ח) אדכר (די) אני 106) (אתבריתי) מן עפרא 107), מטול מה 108) לבטלא 109) בריתא כל בני נשא:

106) אצל לגרדי: אנא.

107) אולי קרא מלה אחת: מהלד, תחת מה חלד. כן תרגם »יושבי חלד« (לעיל מ"ט ב') — כל דירי ארעא. וכן נדרש: חלד—זו הארץ (ילקוט תהלים, תשנ"ז). גם נקראו לארץ שבעה שמות ואחד מהם הוא »חלד« (אדר"נ, פרק ל"ז). אחדים משוים »אני מה חלד« דפה עם »מה חדל אני« (לעיל ל"ט ה'). ראה הערה לפסוק זה בספרו של The Psalms — P. Boylan.

108) מתרגם »על מה« כמלת »למה«, בתלמוד: אלמא, מלה אחת ובאלף תחת עי"ן.

109) »שוא« בניגוד ל»אמת« מתורגם שקרא, במובן חנם — מגן. פה מתורגם בהוראת ללא כל תועלת.

(מ״ט) מן הוא גברא דיחי ולא יחמי (מלאכא ד) מותא, ישזיב נפשיה מן ידיה ולא ייחות ל) בית קבורתיה 110) לעלמין:

110) כל »שאול« שבתהלים מתורגם »שיול«, חוץ מפסוק זה וכן »לפי שאול« (להלן קמ"א ז') — על פום קבורתא. על קברתה (בראשית ל"ה כ') מתרגם יונתן:

על בית קבורתה, בקבורותיו (דברי הימים ב׳ ט״ז י״ד) – בבית קבורתיה. ראה ערוך השלם, בי קברי. גם »עפר מות« (תהלים כ״ב ט״ז) מתורגם בית קבורתא.

י) אן הנון טבותך דמן שרויא 111) **ד׳, דקימתא לדוד בהימנותך:**

111) אשר מתחלה, כמו: וראשית אוני (בראשית מ״ט ג׳) מתורגם בירושלמי: ושירוי צערי. ראה בראשית רבה צ״ח ד׳. אבל ראשונים במובן »אשר קדמו« מתורגם: קמאי, קדמאי, קדמאין.

כח) אדכר ד׳ חסודא דעבדך 112)**, סוברית בעטפי** 113)**, כל** 114) **(גדופיהון** 115) **דְ) סגיאן עממין:**

112) צ״ל: דעבדיך, כרבים.

113) »חיק« מתורגם: חובא, חונא, חיק, עיבא, עטיה, עטף, עטפא. תוקפא (במדבר י״א י״ב), חילא (תרגום יונתן, שר), תשוית (יחזקאל מ״ג י״ג), גו (מלכים א כ״ב ל״ה), ובמובן אצל—לות (מלכים א׳ א׳ ב׳).

114) יש סוברים, ואולי הצדק אתם, כי מלת »כל« הנה קצור מן כלמה ראה Kittel לזה נמצא סעד במבטא »אשר כלנו« (שמואל ב׳ כ״א ה׳), ובאמת שאלו: וכי היכן מצינו שהרג שאול את הגבעונים. (יבמות ע״ח ב׳, בבא קמא קי״ט א׳). ראה ברכות ד׳ א׳ מה שדרשו על השם »כלאב«, משפט האורים, יהושע שטיינבערג, כלם.

115) אולי נתן ל»רבים« הוראת »ריבות«, ואין אנחנו צריכים לגירסא »דבת עמים« מאמר אל תקרא, משה שולבוים, לבוב, תרמ״א). כן מתורגם »לא אירא מרבבות עם« (לעיל ג׳ ז׳) — לא תדחל [צ״ל: לא אדחל] ממצותא דעם. ואמנם בחמשה מספרי קעניקאט הנוסחא שם »מריב עם«, ראה משפחת סופרים (ש. ז. ראַ־זענפעלד) תהלים ג׳ ז׳, גם לוית חן (נספח לספר עוטה אור, בערקאָוויץ, ילנה, תרג), תהלים ציון ג׳, אמרי דעת (להרה״ג שמואל וואלדבערג), מאמר ב׳, פרק ג׳, אבני שיש (מוקצבו, תרפ״ח), עמ׳ נ״ח.

ור׳ דוד אפפענהיים במאמרו »הערות והארות על תרגום של תהלים« (הצופה להמגיד, שנת עשרים, גליון י״ג) כתב: ולא ידעתי למה שנה המתרגם את טעמו ולא העתיק כלשון הכתוב »מרבות דעמא« כמו שהעתיק המתרגם בשפת סורסי הנקרא פשיטא. ונראה לי שקשה לו מה »רבבות עם« אשר סביב שתו על דוד היו בברחו מפני אבשלום בנו. והרי במריבת ומרדת אבשלום לא היה נגד דוד אלא אבשלום בנו בלבד ועמו שמעי בן גרא ושבע בן בכרי... וזמן רב קודם מרידת אבשלום הניח ד׳ לדוד מכל אויביו מסביב... ולכן פירש »מרבבות עם« — ממצותא דעם, כי לב העם היה אחרי אבשלום.

כג) דִי חסידו 116)**: בעלי דבבך ד׳, דִי חסידו (איחור** 117)**) רושמת** 118) **רגלי** 119)**, משיחך יי** 120)**.**

116) מחרף (לעיל מ״ד י״ז) מתורגם: מחסד, חרפתם אשר חרפוך (ע״ט י״ב) — חסודן די חסידו יתך..

117) מתרגם »עקבות« כמו »עכבות«, כן מתרגם ולא יעקבם (איוב ל״ז ד׳), ולא יעכבינון. ב»אהל מועד« (רשב״א מאורבינו, ינוציאה, ש״ח) הנוסחא: דחסידו איהור משיחך. ראה שמה ערך »אזהר«.

ועקבותיך לא נודעו (לעיל ע"ז כ') מתורגם: והושמת פסיעתך לא אתידעו.

119) מזה: עקבות משיחא (סוטה מ"ט ב', סנהדרין צ"ז א', רש"י ד"ה אשר חרפו). ראה רש"י בפסוק זה גם לעיל י"ט, י"ב.

120) ראה הערה 42.

ג) בריך (שמא ד) יְיָ בעלמא (הדין), אמן ואמן, (בריך 121) שמא דיְיָ לעלמא דאתי, אמן ואמן:

121) שתי נוסחאות משולבות. שלוב כזה מצוי בתרגום של חצאי פסוקים ושל מלים בודדות. בשוחר טוב, מזמור זה, מסיים אמן בעולם הזה ואמן לעולם הבא, אולם בתנחומא, צו ז', דורש כזה על הפסוק »ברוך ד'... מן העולם ועד העולם אמן ואמן«, שהוא סוף מזמור ק"ו. ראה תרגום שם. גם את הפסוק »ואתה מרום לעולם ד'« (צ"ב ט') מתרגם: ואת רמא ועלאה בעלמא הדין, ואת רמא ועלאה לעלמא דאתי. ראה ברכות נ"ד א', נחמיה ט' ה'.

תהלה קצרה כזאת, הנקראת דוקסולוגיה (Doxology), נמצאת בסוף כל ספר מחמשת ספרי תהלים:

(א) בסוף מזמור מ"א, שהוא סיומו של ספר ראשון: ברוך ד' אלהי ישראל מהעולם ועד העולם, אמן ואמן, תרגומו: בריך שמיה דיי אלהא דישראל מן עלמא הדין ועד עלמא דאתי, יימרון צדיקיא אמן ואמן.

(ב) בסוף מזמור ע"ב שהוא סיומו של ספר שני: ברוך ד' אלקים אלהי ישראל עשה נפלאות לבדו, וברוך שם כבודו לעולם, וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן. תרגומו: בריך ד' אלהים אלהא דישראל דעביד פרישן רברבן בלחודוהי, ובריך שום יקריה לעלמא, ויתמלי מזיו יקריה כל ארעא, אמן ואמן.

(ג) בסוף מזמור פ"ט — סיומו של ספר שלישי...

(ד) בסוף מזמור ק"ו — סיומו של ספר רביעי: ברוך ד' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם, ואמר כל העם אמן, הללויה. תרגומו: בריך שמא דיי אלהא דישראל מן עלמא הדין ועד עלמא דאתי, ויימר כל עמא אמן הללויה. בשוחר טוב, מזמור זה: מן עלמא דהוינא ביה עד עלמא דאנן ביה.

(ה) סוף הספר החמשי גם כן מסיים ב»הללויה«.

הרב חיים יהודה עהרענרייך

קץ הימין.

בבאור המלה »הימין« — המובא בעם אחת בדניאל יב, יג — »ואתה לך לקץ ותנוח ותעמד לגרלך לקץ הימין«, מצאנו ב' פירושים.

א) רש"י פירש »לקץ הימין. כמו באחרית הימים ואין לפרש הימין לשון יד הימנית שהרי הוא מנוי במסורת הגדולה בשיטת תיבות המיוחדין בנו"ן וקופה בסוף תיבה המשמשות במקום מ"ם ולית דכותיהון וכו'«. וכן פירש אבן עזרא »לקץ

הימין. הנו"ן תחת מ"ם וכו'«. וכ"כ במצודת דוד. וכ"ה בכל המלונים.

ב) מפירש רבינו סעדיה גאון »לקץ הימין לקץ אשר אושיע ימיני אשר החזרתי אחור מפני אויב אז אושיע ירושלים כדכו"ב אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני ואומר הושיעה לו ימינו וזרוע קדשו«.

גם חז"ל השתמשו במלה זו. ראה בבלי פסחים נו. »דאמר רשב"ל ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואגידה לכם ביקש יעקב לגלות קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה וכו'«. ובמדרש תנחומא (הוצ' רש"ב) ויחי סימן א' »ויחי יעקב בארץ מצרים וגו' למה פרשה זו סתומה מכל פרשיות וכו' שבקש לגלות את הקץ הימין ונסתם ממני«.

והרב ק"ץ (הינדנבורג א. ש.) הראה (ב»דער איזראעליט« פראנקפורט ענ"מ, שנה 75 גליון 52 עמוד 2) על סתירת רש"י מפירושו לדניאל לפירושו לפסחים שם בד"ה »קץ הימין. שיחזיר ימינו לפניו שהשיב אחור ימינו מפני אויב«. וכן לפירושו סנהדרין דף צ"ב. בד"ה »ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד וגו'. רמז לו שימות ויעמוד לאחר מכן לקץ הימין לקץ שעתיד הקב"ה להחזיר ימינו לפניו שהרי השיב אחור ימינו«. הנה בפירושו להתלמוד נטה מפירושו לדניאל והלך בדרכו של רבינו סעדיה גאון.

הערה זו כבר כתובה בסוף פירוש רש"י לדניאל (במקראות גדולות וארשא 1874) וז"ל: »ועיין רש"י פסחים נ"ו ד"ה לקץ הימין. ועיין רש"י סנהדרין צ"ב ד"ה לך לקץ וכו' וקצת צ"ע«.

והרב כ"ץ מיישב (שם) דברי רש"י הנ"ל: כי בפירושו לדניאל אין המקרא יוצא מדי פשוטו (השווה ההוספה לפירושו בראשית לה, יח. »בנימין בן ימים שנולד לעת זקנתו ונכתב בנו"ן כמו לקץ הימין«) אולם בפירושו להתלמיד בדרש נקט בא ו ר ־ ד ר ו ש י בידו.

ובאמת מצאתי בדברי חז"ל שדרשו את מלת הימין, על ימינו. ראה מדרש רבה איכה פרשה ב' ו »אמר לו באחרית הימים או באחרית הימין, אמר לו לקץ הימין אותה ימין שהיא משועבדת קץ נתתי לימיני גאלתי את בני גאלתי את ימיני והוא שאמר דוד (תהלים ס') למען יחלצון ידידיך הושיעה ימינך ועננ«. (ובהוצאת רש"ב שם באיזה שינוים) וכן היא בפסיקתא דרב כהנא הוצ' רש"ב פסקא ותאמר ציון ובמדרש תהלים מזמור קל"ז. וצרף לזה מה שכתב הזהר (נח רס"ג ע"א): »קין לימינא כהקאמרן דכתיב לקץ הימין... אמר ליה הא אמרת ואתה לך לקץ אית קץ לימינא ואית קץ לשמאלא ולא ידענא לאן קץ לקין הימין או לקץ הימים אמר ליה לקץ הימין...« ועיין ערוך ערך אן וערך ימין.

ותמה אני על אדונינו מהרש"א בחדושי אגדות לפסחים נ"ו ע"א שכתב בד"ה בקש וכו' »האספו ואגידה לכם באחרית הימים היינו ממש קץ הימין שנאמר בסוף דניאל ומשמע לפי הדרש הימין מלשון ימים דהכי פירש"י שם ולא כפירש"י בשמעתין ימין שיחזור ימינו לפניו וכו'«. ולפי דרשת חז"ל הנ"ל אדרבא משמע הימין מלשון ימינו.

וראה זה פלא כי בכתב־יד מינכען בדקדוקי סופרים לפסחים שם הגירסא »קץ הימים«. וכן היא בתניא סי' ד' ובדרשות הר"ן דרוש ז' ובמנוה"מ נר ג' כלל ג' ח"א פ"ו.

שמואל הכהן גרינברג, ברלין.

להצדקת רש"י.

להתלמוד בבלי סנהדרין י': »הני שלשה חמשה ושבעה כנגד מי פליגי בה... חד אמר כנגד ברכת כהנים וחד אמר [כנגד] שלשה (כנגד) שומרי הסף חמשה מרואי פני המלך שבעה רואי פני המלך...« פירש"י בד"ה «[כנגד] שלשה שומרי הסף וכו. כלומר אשכחנא דמלכותא דארעא שלשה ממונין וחמשה ממונין ושבעה ממונין ג' כנגד שומרי הסף בצדקיהו (מלכים ב, כ"ה) גבי גלות נבוזראדן והתם נמי משכחת חמשה מרואי פני המלך ובאחשורוש (אסתר א') אשכחן שבעה שרי פרס ומדי ועיבור שנה מטכסיסי מלכות הוא ליישב סדר השנים על מכונן«. והנה בתוס' שם ד"ה שבעה וכו' כתבו: »פירש בקונטרס דאאחשורוש קאי ואין נראה שתקני כנגד שרי העו"ג. ומפרש ר"ת הדם שרי ישראל דאשכחן בסוף מלכים (ב, כ"ה) ההגלה נבוזראדן ג' שומרי הסף וה' רואי פני המלך ובסוף ירמיה (נ"ב) כתיב ושבעה אנשים מרואי פני המלך«.

לפענ"ד צדקו דברי רש"י כשאנו מתבוננים בעין פקוחה אל דברי הגמרא ולאופן הבטוי בה ובתנ"ך נמצא כי הגמרא דייקא כאן כן ואמרה אצל ח מ ש ה כנגד חמשה מ ר ו א י פני המלך (עם מ"ם לפני »רואי«) משא"כ אצל שבעה אמרה רק שבעה ר ו א י פני המלך (בלא תוספת מ"ם לפני המלה »רואי«). ורש"י בהרגשתו הדקה הכיר תיקף את ההבדל הזה, וכי בזה כוונו חז"ל אל אופן הבטוי הנמצא בתנ"ך, שבו נמצא באמת אצל חמשה מ ר ו א י ואצל שבעה רק ר ו א י. כן נמצא במלכים חמשה »מרואי« פני המלך. ואם במקור השני הוא ירמיה נמצא במקום חמשה שבעה הנה כתוב גם שם »מרואי« כמו במלכים. ורק באסתר נמצא ש ב ע ה ר ו א י פני המלך. ומאחרי שכאמור בגמרא נאמר אצל המספר חמשה »מרואי« ואצל שבעה »רואי«, משום זה כתב רש"י בצדק שכונת הגמרא אצל ש ל ש ה ו ח מ ש ה ל ד ב ר י ם שבמלכים, ואצל ש ב ע ה לדברים שבאסתר, למרות שזה נאמר אצל שרי אומות העולם.

נוסף לזה יש להעיר כי כאן ש ב ע ה הוא מספר הגמר והיא מתאים אל המספר שבעה רואי פני המלך שבאסתר שמציין ג"כ מספר המסוים של שרי המלכות. בעת שהמספר שבעה בירמיה שנאמר אצלו מ ר ו א י, הוא מספר חלקי, כי המ"ם מגדת שזהו חלק מן הרואים פני המלך ואפשר שמספר השרים שראו פני המלך היה יותר גדול, אלא ששר הטבחים הגלה מהם רק שבעה.

באור־החיים.

השווה מ"ש בתלמוד ירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב »ריב"ל שמע כולהון מהדא ויקח רב טבחים את שלשת שומרי הסף מיכן שמתחילין בשלשה, וחמשה אנשים מרואי פני המלך מיכן שנושאין ונותנין בחמשה ושבעה אנשים רואי פני המלך מיכן שגומרין בשבעה«. הנה מירושלמי מוכח בהדיא דקאי א»שבעה אנשים מרואי פני המלך« הנזכרים בירמיה, ולא א»שבעה רואי פני מלך« הנזכרים באסתר. (וצריך לתקן בירושלמי »מרואי« תחת »רואי« וכן היא בד"ו וביפה מראה ברלין תק"ט). וראה ביפה מראה שכתב: »רש"י פי' שבעת שבעה שרי פרס ומדי דכתי'

באחשורוש והביאו לזה דל"ג בבבלי אלא ז' רואי פני המלך, ״אשתמיטתיה הא דידן דבודאי מהכא משמע דכלהו מהנמנים במלכות צדקיהו כדפי' ר"ת״. ובעל״ שירי קרבן לירושלמי סנהדרין שם השיב על זה: »ונראה שלא היה זה בגירסתו ״כן מוכח מדברי תו' דכתבו שכן מוכח בירושלמי דקאי אשבעה אנשים הנזכרים בירמיה דמונה אותם גבי סנהדרי גדולה והכי איתא התם א״ת תנא תני ע"א כו' ע"ש ״אס"ד שהיתה גירסתם כגירסא שלפנינו מה להם להביא ראיה מסנהדרין הלא דברי ר"ת מפורשים כאן«. [—]

ובהזדמנות זו האנני לעורר על הך סוגיא דסנהדרין הנ"ל שהובא בצורתה במסכת מגילה כג. על ידי העתקה ממקום למקום — וכבר האריך בזה הרה"ח א ל ב ק במאמרו »לחקר התלמוד« ב»תרביץ« ירושלים שנה ג' ספר א', כי סוגיות שלימות ומאמרים ופירושים נעתקו בתלמוד ממקום למקום, אעפ"י שאין המקום השני הולמם כלל — ולפי"ז ל"ק קושי' התוספות במגילה כ"א: ד"ה כנגד וכו' הא לקמן אמר כנגד שלשה שומרי הסף, דסוגיא זו אין מקורה במגילה כי אם בסנהדרין והועתקה שם משום מנין »שלשה חמשה ושבעה« בקריאת התורה השוה למנין »שלשה חמשה ושבעה« בבית דין. [אמנם עדיין נבוך אני איזה עיקר מקומה, אם בסנהדרין או במגילה, ואכמ"ל.]

הרב ח. י. עהרענרייך

רבינו אברהם אבן עזרא ועבודתו הספרותית בעיר רומא

מאת יהודה ליב פליישער טימישוארא (רומניה)

(המשך מאוצר־החיים תרצ"ב עמוד 10)

ג. פרוש ראב"ע לקהלת.

ראשית מלאכתו הספרותית של ראב"ע ברומא היה פרושו לקהלת. לראש הפירוש כתב ראב"ע שיר קטן בן ששה בתים. בו הוא מגיד כי לרוח משכלת חבר את פרושו, והרי שלא להמון העם חברו. הוא מבקש עזרה מאת השם להגיה חשכו להצליח דרכו אשר עד עתה לא זכה לכך, כי ברח מארץ מולדתו ספרד וירד אל העיר רומא בנפש נבהלת 1) גם לסוף הפירוש כתב שיר קטן ובו הוא מודיע כי חברו בשנת ד"א תת"ק 2) וגם בראש החבור וגם בסופו הוא מתחנן שהשם יכפר את שגיאותיו שבפרושו זה. וזה ג"כ לאות כי בראש מלאכתו הפרשנית עמד אז אבל מתוך פרושו גופו לא היה משער שום אדם כי בכורי מלאכתו הבאורית לפנינו, כי אין סימני חלשת ההתחלה נכרים בו. אדרבה, פרושו לקהלת אולי יותר נחמד ונעים מכל פרושיו אשר חבר אחר כך ראב"ע אינו מצער ומענה כאן את קוראיו ברמזים רבים בלתי מובנים, גם בסגנונו אינו מקצר כל כך, כמו ביתר חבוריו הפרושיים, ובלעדי זאת היתה תכונת מגילת קהלת מסוגלת מאוד לתת לראב"ע הזדמנות להשתמש בכל המקצועות הרבים של החכמות והמדעים אשר היה מעוטר בהם, וכן היתה לו כאן הזדמנות לדבר כאדם המנוסה כבר בנסיונות רבות, ואשר ראה הרבה בתהלוכת העולם, ולהראות את ישכלו הישר ואת הלוך מחשבתו הפילוסופית אשר בכולב עמד על רום הגובה של חכמי ערב בעת ההיא. ובכן מפור ראב"ע

1) השיר נמלא בחומשים בראש הפרוש לקהלת וגם בספרו הנ"ל של רוזין ח"א עמוד 16.

2) השיר נמלא בסוף הפרוש לקהלת בחומשים וגם בספרו הנ"ל של רוזין ח"א עמור 17.

בספרו זה את ידיעותיו הרבות בשפע רב כנחל המלא על כל גדותיו וכמעין המתגבר ופורץ מרוב המים הנעצרים בקרבו. הוא מרגיש שאין המקום להאריך ולהגיד את כל אשר עם לבו, אבל בכ״ז הוא נותן לקורא לשעום עכ״פ מכל אשר עם לבבו, באופן שנוכל לומר כי פרושו לקהלת היא כדמות זעיר אנפין של כל תורת ראב״ע בכל המון ספריו.

מיד בהקדמתו הקצרה הוא מדבר על דבר תכלית האדם בארץ. והעיקר, כי הרוח הובאה לתוך הגוף למען תתלבן והתקדש מטומאות הגוף ותאותיו המנואלית. רוב מעשה בני האדם הכל ותוהו, כי מעשיו לא יעמדו רק לעתים קצרות קביעות בלתי אם יעסוק בחכמה וישמור תורת אלקינו ולא יסור ממנה ימין ושמאל ויעלה על סולם החכמה עד אשר יוכל להאחז במעלות הגבוהות של היראה, אז בהפרד הרוח מעל הגוף, תעלה אל מערכת המלאכים לחיי עד. ואם סבלה הרוח עמל וכעס בעולם הזה. אין בכך כלום, כי כן תנוח ותשמח עולמי עדי עד, בלי קץ. ויען כי דרך כל איש ישר בעיניו, לכן בא שלמה להורות לנו הדרך הישרה הזאת, אבל המתעסק באכילה ושתיה לא יחכם לעולם. והחכם שאין לו נחלה וכסף. ישמח בחכמתו ולא יכעס בעבור עניו, כי כבר נגזר עליו מה שנגזר משיטת ימי בראשית, כי השם שם כח בכל מלאכתו לעשות הכל עד סוף כל הדורות, ומי שהיתה מערכת מזלו מעוותת בדבר ממון או דבר אחר אין לו תקנה [ז״ן י״ג] אבל מי שיש לו עושר, הרי זה צריך שיהיה נדיב לב ותהיינה ידיו פתוחות למי שיכיר ולמי שאינו מכיר, כי לא נתן העושר לעשיר רק למען עשות טוב וחסד לכל אשר יצטרך אליו.

בכלל אין כל חדש תחת השמש ומה שהיה הוא שיהיה, כי הגלגלים וצבא השמים הם עומדים לעד והם כמו עגולות חוזרות חלילה וראשיתם כסופם וסופם כראשיתם, ומה שנעשה הוא שיעשה, כי הכללים שמורים וקבועים לעד, כמין אדם ומין סוס ומין כל חי ומין כל צמח, ותולדות כל אלה תלויה בתנועת העליונים, ואם העליונים עומדים לעד, כמו שאמר הכתוב »ויעמידם לעד לעולם« שוב יעמדו גם הכללים, כלומר המינים, כי הלא הם בתבנית צבאות מעלה, ועל דרך זה עולם שלמעלה ועולם שלמטה עומד על מתכונת אחת ושוב אין כל חדש. [קהלת א׳ ט׳].

אבל אף שהיה ראשו ורובו של ראב״ע שקוע בחכמת התכונה והאצטגנות והאמין — כמו כל חכמי ארצו ודורו — בהשפעת הכוכבים והמזלות על הברואים עד שאין מידיהם מציל, בלתי יחידי סגולה, הדבקים בשם אשר רק בידו להוציא את הדבקים בו מתחת השפעתם, בכל זאת לא כהתה עין הכמתו לראות את תהלוכת העולם בעינים פקוחות והוא יודע ומכיר היטב את תכונת נפש העשירים והעניים, הזקנים והבחורים, החכמים והטפשים, השרים והעבדים, המאושרים והמאוללים, הנדיבים והכילים, האבלים ואוהבי ההוללות והלוך מחשבתם, והוא רואה את כולם מגובה פילוסופי, מבלי היות חלקו עמהם.

מענין הוא. שראב״ע מבכר את ההלקאות על שאר כל המלאכות וענפי הפרנסה, כי עבודת האדמה טובה מכל ממון והיא פרנסה שאין בה חטא. [ה׳ ח, שם י״ב].

בעת שראב״ע חבר פרושו לקהלת, עדיין לא חבר ספריו בחכמת הדקדוק. לכן היה מוכרה לפעמים להאריך קצת בפרושו ולבאר גם את חוקי הדקדוק. כבר

פה הוא מזכיר את הסגולות המיוחדות אשר לאותיות אהו"י על יתר שאר כל האותיות ואשר על כן מהן צרופות שמות העצם של השם. בענין סימבוליק זה של האותיות האלו הרבה ראב"ע לדבר בכמה וכמה מקומות בשאר ספריו אשר חבר אחרי כן.

בזמן שראב"ע התגורר ברומא, כבר היו מפורסמים שם פיוטי רבי אלעזר הקליר ושמשו בהם בכל בתי כנסיות שבאיטליא, כי הלא מחברם היה כן איטליא 3) וראב"ע היה גם הוא בר מצרא לר"א הקליר בענין זה, כי גם היא חבר פיוטים לשבתות וליו"ט. מטבעו היה ראב"ע חוקר ומבקר, אוהב האמת ומגידה בלי משא פנים בפני כל עם ועדה, ולכן לא נשא פנים גם לפייטן הגדול הזה אשר נחשב מימי ועד היום הזה לאבי הפייטנים, אלא הביא את מלאכתו הפייטנית בבקורת קשה.

כנראה לא הכיר ראב"ע את פיוטי רבי אליעזר הקליר ושל יתר הפייטנים אשר באיטליא עד בואו שמה, ולכן כאשר ראם והשוה אותם לפיוטי משוררי ספרד, או מצא כי פיוטי הספרדים עלו על פיוטי האיטלקים בכמה מעלות. ולא מנע מהגיד זאת מיד בפרושו לקהלת (ה' א'). הוא העלה נגד פיוטי רבי אליעזר הקליר ארבע טענות קשות: א) כי רוב פיוטיו חידות ומשלים הם ויש בהם אשר גם חכמי הדור לא יבינו לפרשם ומכ"ש המון העם. ולמה לא נלמד משלמה ודניאל ומאנשי כנסת הגדולה שכל התפלות אשר תקנו אלו פשוטות ומבוארות הן לכל יודע לשון עברית. ב) שבפיוטיו יש מלשון התלמוד. ולמה לא נתפלל בלשון הקודש צחה ולמה לנו לערב בתפלותינו לשונות נכריות. ג) שאפילו המלות שהן בלשון הקודש יש בהם טעויות גדולות בנוגע לדקדוק הלשון. ד) שכל פיוטיו מלאים מדרשים ואגדות, והמדרשים יש שהם דרך סוד ויש שהם בדרך משל ויש שהוא לשון יחיד שאין ההלכה כמותו, וישוב איך נקח את אלו כמו שהם — מבלי לרדת לסוף דעת בעלי המאמרים — ליסוד תפלותינו. ויען שאין בידו לבאר — אומר ראב"ע — אפילו אחד מני אלף מטעויות הפייטנים, לכן הטוב לפי דעתו שלא יתפלל אדם בהם. כי אם את התפלה הקבועה ויהיו דברינו מעטים.

מתוך דברי ראב"ע גופו נראה שלא כל שומעיו קבלו את דבריו הקשים האלו, והיו בהם הרבה שהשיבו לו תשובות. וכן בדור שלפנינו קם החכם הרב וואלף היידנהיים ז"ל ובפרושו למחזור נסה להמליץ בעד הקליר ולהגן עליו מכל השגות ראב"ע. אפס כי כבר השיב הרב שלמה יהודה ראפופורט ז"ל. 4) על כל דבריו והוכיח כי ר' וואלף היידנהיים יגע לריק. וכן השיב גם ראב"ע לכל אשר חפצו להצדיק את ר"א הקליר, וכן לאלו אשר אמרו שאין משיבין את הארי אחרי מותו. ובין כך ובין כך מראה לנו את טעמו האסטיטי העדין אשר התפתח על ברכי המשוררים הערביים, המפורסמים במעמב האסטיטי המפותח. אבל לעומת זה עומד ראב"ע ברשות עצמו ומר"יש שאין אנו מוכרחים לחבר תפלותינו בחרוז, כי גם נביאינו — אף שאין למעלה מהם בצחות הלשון — לא השתמשו בחרוזים.

אולי אין בכל פרושי ראב"ע חבור אשר נשאר לנו בצביונו הראשון ובצירתו האוריגינאלי. כפרושו לקהלת, אשר לא נגעה בו יד כדי לשנות בו, להוסיף עליו או לגרוע ממנו. ראב"ע רמז על פרושו זה הרבה פעמים בפרושו לתנ"ך (שמות, הקצר, כ"א יו"ד, ישעי' כ"ו ט', איוב י"ד ט"ז. שם ל"ז כ"ג). וכן בשאר ספריו (צחות דף ט"ז ע"ב, ע"א ע"א).

3) עיין תולדות ר"א הקליר לשי"ר, ורשוי תרע"ג' 195.
4) עיין תולדות ר"נ בעל הערוך לשי"ר הנ"ל ע' 230 הערה 22.

יעקב יהודא הלוי האפפמאנן
אבדק"ק פרנקפורט ענ"מ.

למצות אכילת מרור בפסח.

הרמב"ם בספר המצות לא מנה מצות אכילת מרור בליל פסח בתור מצוה פרטית. ובמנין המצות מצוה נ"ו נתן טעם לדבר, לפי שהמרור נגרר אחר אכילת הפסח ואינו נמנה למצוה בפני עצמה, וז"ל שם: וראי' לדבר שבשר הפסח יאכל לקיים המצוה הן שיזדמן המרור או לא הזדמן. והמרור לא יאכל כי עם בשר הפסח על מצות וכו' אבל המרור מבלי בשר לא עשה כלום ע"כ. ובמשך דבריו כתב עוד וז"ל: והוא אמרם מרור בזמן הזה דרבנן, כי מן התורה אין חייב לאכלו בפני עצמה והיא ראיה ברורה שהוא מן הדברים הנגררים אחר המצה לא שאכילתו מצוה בפני עצמה עכ"ל.

וקשה לי טובא, הא אמרינן בש"ס פסחים ק"ב דטמא ושהיה בדרך רחוקה אע"ג דפסח לא אכלי מצה ומרור אכלי, גם בעה"ל אמרו ז"ל בו אינו אוכל אבל אוכל במצה ומרור ואיך החליט הרמב"ם שבלתי אפשר לקיים מצות מרור בלי בשר הפסח.

אולם באמת הדבר צריך תלמוד אי טמא ושהיה בדרך רחוקה יאכלו מרור או לא. הנה הגאון בעל הצל"ח בסוף חדושיו למ"ס פסחים הביא קושיא המורה בשם בנו הרב מוה' ישראל ז"ל, הלא לרבא דדריש את הקרא בערב תאכלו מצות לזמן הזה, אמרינן דדוקא למצה אהדריה אבל למרור לא אהדריה, א"כ גם לרב אחא בר יעקב דדריש ליה לטמא ושהי' בדרך רחוקה מנ"ל לחייב לטמא ושהי' בדרך רחוקה במרור, למה לא נימא נמי דחייבים במצה אבל במרור אינם חייבים, והגאון בעל הצל"ח תירץ קושיא זו בדרך פלפול עיי"ש.

אך ראה זה מצאתי כי הרב המאירי בחדושיו על מס' פסחים (אשר יצאו לאור פעם ראשונה בשנת ה' תרפ"ו) דף כ"ח, ב' כתב וז"ל: טמא ושהי' בדרך רחוקה אעפ"י שהם נדחים לפסח שני חייבים הם בראשון למצה ומרור, וכן ישראל ערל אעפ"י שאין שוחטין את הפסח עליו חייב הוא במצה ומרור. ויש מי שפירש שאין חייבים אלא במצה ואעפ"י שבסוגיא הזכיר מצה ומרור אשגרת לשון הוא שהתלמוד רגיל להזכיר מרור אצל מצה ומ"מ מרור אין חיוב בו מן התורה אלא אצל הפסח עכ"ל הרב המאירי.

המעיין יראה כי דברי היש מי שפירש שהביא הרב המאירי נכונים הם בטעמם, דכבר מצינו גם במקום אחר דמפאת שגרא דלישנא נזכרו מצה ומרור בהדי הדדי. בש"ס קידושין ל"ז, ב' הקשה מושב דכתב רחמנא גבי מצה ומרור למה לי, והדבר ידוע דלא כתיב מושב גבי מרור כלל ונקיט מרור רק משום שגרא דלישנא, וכבר העיר ע"ז הרש"ש בהגהותיו שם. גם בענינים אחרים מצינו למדי הוספות כאלה מפאת שגרא דלישנא. לדוגמא בדבר כל פינות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין עיי' רש"י בש"ס יומא ט"ו, ב' בד"ה לא, שכתב: ואגב האי גירסא נקט בכל והזכתי למזרח ולא שייך למימר אלא דרך ימין ותו לא ע"כ. עיי' גם בדברי תוי"ט במס' יבמות פ"ט מ"ג בדבר גרושה וחלוצה לכהן הדיוט. לכן גם כאן צדקו דברי הרב המאירי דטמא ושהי' בדרך רחוקה באמת אינו אוכל רק מצה ולא מרור, ואין מקום להקושיא שהביא הגאון בעל הצל"ח. עפי"ז מיושבים ומבוררים גם דברי הרמב"ם, שלא מנה אכילת המרור בתור מצוה בפני עצמה, דבאמת לא מצינו בשום מקום חיוב אכילת המרור בלי אכילת הפסח.

כל הכתוב לחיים

מובץ מכתב ושאלות שנשלחו אלי ותשובות שהשבתי עליהם ה. *)

כבוד ידידי הרה"ח השלם מר גדל וואהלמן, תל-אביב.

ע"ד שאלתו: »הנה ביוסיפוס נגד אפיון ספר א' כתוב שבתנ"ך ישנם עשרים ושנים ספרים ומלבד זה ישנה מגילת אסתר שלא נכנסה בקובץ התנ"ך. ואחרי שבזמננו מגילת-אסתר הוא בחלק הקנין, אם כן ודאי נכנסה בסדור האחרון לתנ"ך שהיה אחרי זמנו של יוסיפוס, זאת אומרת אחרי החרבן. לפי דעתי בזמנם של ר' מאיר ור' יהודה ור' יוסי שחולקים איזה ספרים מקבלים טומאה, נראה שאז היה הסדור האהרון, אבל מה אעשה והתוספתא אומרת (ידים ב, ג) »ספרי בן סירא וכל ספרים«. שנכתבו מכאן ואילך אינן מְטמאין את הידים«. ובן סירא כידוע נכתב בזמן שלפני החשמונאים. ילמדנו רבינו«. עכ"ל.

עיינתי בכפרו של יוסיפוס נגד אפיון — ולא מצאתי את אשר ראה שם כבודו. »בנגד אפיון« שלפני — ב»אוצר ובוחים« לר"יד אייזנשטיין, ניוארק תרפ"ח — בספר ראשון פרק ח' כתוב: »אין אתנו רק עשרים ושנים ספרים המספרים כל מעשי ימי קדם, וכולנו מאמינים כי קדש הם לה'. חמשה מהם כתובים ביד משה, אשר מלבד החוקים והמשפטים עוד יספרו קורות קדם מיום ברוא אלהים את האדם עד יום מות משה. ובהמשך הימים, קרוב לשלשת אלפי שנה, ממות משה עד מלכות אחשורוש (ארטקסרקסים) מלך פרס המולך אחרי זרקסים נכתבו כל הדברים על ידי הנביאים אשר חיו אחרי משה, ככל אשר קרה בימיהם, בשלשה עשר ספרים, וארבעה הספרים האחרים מלאים זמירות ותשבחות לאלהים ומדות ישרות אשר יתנהג בהם האדם וחי בהם. אמנם קורותינו מזמן אחשורוש שנכתבו גם הם בכתב מפורש (והם הספרים החיצונים) לא יקרו בעיני אבותינו כמו ספרי הקדש הנזכרים, יען כי בהמשך הימים האלה פסקה הנבואה ונסתם חזון מישראל«. עכ"ל. הרי »ממות משה עד מלכות אחשורוש (ארטקסרקסים) מלך פרס וכו' נכתבו כל הדברים על ידי הנביאים וכו'«. ורק »קורותינו מזמן אחשורוש שנכתבו גם הם בכתב מפורש, (והם הספרים החיצונים) לא יקרו אבותינו כמו ספרי הקדש הנזכרים«. ואחשורוש הזה הוא ארטקסרקסים הראשון »ארוך היד« אשר מלך אחר זרקסים בשנת 465 לפני ספה"נ. ויוסיפוס ב»קדמוניות« ספר י"א. יאמר, כי הוא אחשורוש בספר אסתר, ומזכירו פה, כי לדעתו מגלת אסתר שנכתבה על ידי מרדכי ואסתר הוא הספר האחרון בסדר שסדרו אז את כתבי הקדש. ואיני יודע אנה מצא כבודו כי יוסיפוס אומר »ישנה מגילת אסתר שלא נכנסה בקובץ התנ"ך«.

וא' משום שיוסיפוס כותב: »אין אתנו רק עשרים ושנים ספרים«, הוא משום שחשב ירמיהו ואיכה לספר אחד ורות ושופטים לספר אחד. ראה בלוי, צור איינלייטונג אין דיע הייליגע שריפט (בודאפעשט 1894) עמוד 6—7 שמשווה דעת התלמוד בבלי תענית ח. ומדרשי א"י שמונים כ"ד ספרים עם דעת יוסיפוס שמונה רק כ"ב ספרים (גם הירונימוס עומד ומסופק בין המספרים האלו).

---

* ראה קובץ החיים תרל"ב עמוד 100—101

ובהזדמנות זו הנני לעורר על דברי הרמב"ם ביד החזקה שלו בהלכות ספר תורה פרק שביעי הלכה ט"ו שכתב: »וסידורן של נביאים כך הוא יהושע וכו' וסדר הכתובים רות וכו'«, ואיננו מונה עזרא ונחמיה, ולפי"ז לא הי' רק כ"ג ספרים, למרות שכתב שם בפרק שמיני הלכה ד' »וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים וכו'«. ובפרט לא מצינו מי שימנה כ"ג ספרי קדש.

הומנה ר"ח שבט תרצ"ב. בכל הכבוד והוקרה

הרב חיים יהודה עהרענרייך

לחקר מדרשי הלכה.

רבותינו המפרשים העוסקים בדברי המשנה, הגמרא והברייתות וגם בספרי הפוסקים. לבקרם או לתרצם, השתמשו ברכסיכב הנמצאים בגמרא, בתקופה אשר כל החמר התלמידי התקים קיום בעל־פה, בלי־ספרות. רבותינו המפרשים (עכ"פ המתונים שבהם) בהגותם עפ"י הסברא או עפ"י הבקיאות, מוסיפים המה על משא־מתן התלמודי, לו נכתבו דבריהם בתלמוד. כי אז לא נפלו דבריהם מדברי הקדמונים לא בתוך ולא בצורה.

דרך אחרת נתהדשה בבית מדרשם של חכמי גרמניא, אשר שני כתרים יהלמו ראשם: כתר התורה וכתר המדע. הדרך הזאת היא בקרת־הספרים, עפ"י תכסיסי חכמת הפילולגיא. הדרך הזאת נכונה מאוד יען כי אחרי שנכתב כל החמר של »תורה שבעל־פה« בספרים, צריכים אנחנו להסתכל לא לבד בתוכם, בחמר הנצבר בהם, כי אם גם בנרתיק המחזיק אותם, הם יצירות הספרות. אלו היצירות מתיחדות בסגנון, בבטויים, במונחים הטכניים, בסדור גם בדרכי משא־מתן מיוחדים לאחת ולא לחברתה. חכמי הספרות (בלעז פילולוגים) לא אל הפרט ישימו עיניהם בראשונה, טרם כל יבקרו את הספר כלו בתור יצירת־ספרות. ומן הכללים שבללו, יבואו אל הפרטים, לבאר ולתרץ.

ספר מצוין ממין הזה הצגתי לפני קוראו »האוצר חיים« בשנה העברה: הוא ספר בקרת התוספתא למלומד הברליני שפניאר. קרוב אליו בתכני ובדרכיו הספר שאנחנו עוסקים בו עתה, הוא ספר »בקרת מדרשי הלכה« *) אשר באו לידינו ארבעה: מכילתא על שמות, ספרא על ויקרא, ספרי על במדבר, ספרי על דברים.

בתקופת הגאונים וגם במאות הבאות אחר"כ בעתים אשר מורי הוראה בישראל השתמשו בתלמוד לפסוק הלכה מתוכו, גדל ערך מדרשי־הלכה אלא בבית המדרש. אחרי־כן ירד ערכם עד אשר נמצא היום תשעים אחוז ללומדי התורה, אשר לא ראו ספרים הללו מימיהם.

בדור העבר קמו גואלים לספרים הנטשים. בשנת תרכ"ב הוציא רא"ה וייס את הספרא, תרכ"ד הוציא ר' מאיר פרידמאן את הספרי לדברים, תר"ל את המכילתא. שנת תרע"ז הוציא הרב הורוויץ את הספרי במדבר.

---

*) Untersuchungen über die halakischen Midraschim von Chanoch Albeck Akademie Verlag. Berlin 1927. X. 163 עמודים 8.

בשנת תרמ"ט עורר הרב לוי על מדרשי הלכה אחדים, ביחוד על מכילתא של ר' שמעון, אשר יצאה לאור אח"כ, ע"י ר' דוד הופמאן, הגדול בחכמי ברלין, שנת תרס"ה. ר' שלמה שכטר בניורק הוציא תרנ"ד חלקי המדרש הנקרא »מדרש זוטא«, ותרס"ה פרסם מן הגניזה, שיורים מן שני מדרשי הלכה בלתי נודעים. תרע"ז הוציא הרב הורוויץ חלקים מן »מדרש זוטא«.

מי חבר את המדרשים הללו. -- מתי נתחברו. -- מה היחס ביניהם ובין המשנה, הברייתות והתלמודים. על מדוכה זו ישבו כבר החוקרים רז"פ וראה"ו. הראשון אשר יסד תורה שלמה בסוגיא הזאת, היה ר' דוד הופמאן ז"ל, אשר הוציא ספרו הכתוב גרמנית בשנת תרמ"ז בשם »מבוא למדרשי הלכה«. שם חדש ודברים מתקבלים על הלב: שתי שטות מתגלות לפנינו בדרשות חז"ל בחפצם להסמיך את ההלכות על הפסוקים. השטה האחת היא לרבי עקיבא, והשנית לרבי ישמעאל. האחרון דבק בדרכי ההגיון המתון, נזהר מן הדרשות הרחוקות מן הפשט. לא כן הגה ר' עקיבא, הוא הרחיב את גבולות המדרש ממעל לחומות הפשט הצרות. הספרא וספרי דברים, הם מבית מדרשו של ר' ישמעאל. מחבר הספרא הוא רבי חייא, ומחבר המכילתא הוא חזקיה בנו. עפ"י התורה הזאת הורגלו הסופרים לכנות את המכילתא בשם »מכילתא דר' ישמעאל«.

ר' חנוך אלבק, מגדולי ת"ח אשר בארץ גרמניא, שם את לבו לחקור עוד הפעם בשאלות הללו, ונתן עיונו גם במדרשי הלכה אשר נתגלו אחרי הופעת ספר »המבוא« ארבעים שנה אחרי הופיע ספר הזה הוציא ר' ח. אלבק ספרו בשם »בדיקות«. שתים הן תוצאות »הבדיקות«:

1) המחבר יפרש הרבה דברים קשים אשר התקשו בהם המפרשים, גם יתקן כמה נוסחאות משבשות.

2) את תורת ר' ד. הופמן יהרס ולא יחמול.

למען הראות על עשר דברי התורה בספר הזה, ארשום בקצור את תכן הפרקים:

בפרק הראשון יכניס אותנו המחבר אל בית-היוצר של מדרשי הלכה, איככה נשנה מדרש או הלכה מפסוק לפסוק, ממלה לחברתה, ועי"ז נשתנה הצורה יהתכן. אנחני רואים את הדרשות הקרובות אל הפשט אשר שוים הם בכל המדרשים, הם השכבה הקדמונה של תושבע"פ. אח"כ יעברו לפנינו מדרשים השוים אמנם בתכנם גם בספרא וגם במכילתא וגם בשאר הספרים, אבל נשתנו בצורתם לפי אפי הספר וסגנוני. אח"כ נראה את הפרושים הקבועים הנשנים תדיר, ובהם נבדלו הספרא וחבריו מן המכילתא וחבריו. למשל: בספרא נשמע תדיר »להזהיר ב"ד על כך« »שנה הדבר לדורות« ובמכילתא נשמע »להגיד מה גרם« »לא תעשה מגין«. אלה נתחדשו בבתי-מדרש האחרונים החולקים איש את אחיו תלמידי ר' עקיבא ור' ישמעאל.

בפרק שני יעסוק המחבר במונחים המיוחדים לשתי כתות מדרשי הלכה, יבארם ויסדרם. פה יקים את הנחת ר' ד' הופמאן בחלקו את מדרשים האלה לשתי כתות. גם יברר בודאות גמורה את החלקים אשר נכנסו אל הספרים ישיבים הם אל כתה האחרת.

בפרק השלישי יראה המחבר בראיות ברורות כי ספרים האלה לא נודעו כלל לא לאמוראים וגם לא למסדרי שני התלמודים. הפרק הנפלא הזה דומה בהרבה אל דברי ר' אברהם שפניאר בהראותו כי התוספתא לא נודעה לאמוראים.

בפרק הרביעי יבדוק את המקורות אשר שאבו מהם עורכי הספרא והמכילתא. המחבר עשה מלאכתו באמונה ויבדוק את כל הסתמות הנמצאות בספרים הללו, עבר בשני התלמידים ובאר הספרים איפ"א נמצאי ההלכות והדרשות נקובי־שם. גם בדק את המשנה ואת הברייתות אשר נחלקו בהן תלמידי ר' עקיבא ותלמידי ר' ישמעאל.

בפרק החמישי נתח את הברייתות להראות כי עורכיהם לקחו מכל הבא בידם ולא נטו לא אל תלמידי ר' עקיבא ולא אל הנא דבי ר' ישמעאל.

עפ"י הדברים האלה ברור בעיני כי לא נתחברו הספרים הללו רק בסוף התקופה התלמודית, ואפשר כי אחרי חתימת התלמוד. לספרא אין כל שיכות אל תלמידי ר' עקיבא ולא למכילתא לדבי ר' ישמעאל. ביאת נהרסה תורתו של ר' ד' הופמאן.

והנה את התכלית הפרשנית השיג המחבר במדה מצלחת. הרבה מקום הניח לבאים אחריו להתגדר בו, לפרש סתומות ולהגיה משבשות. אבל את התכלית הבקרנית, להפיץ אור על שאלות הבקרה אשר הצעתים, לא השיג. אחרי חקירות העמק אני רואה פה מבוכה גדולה. המנחים הקבועים יוכיחו על שני מקורות ההלכה, כך יאמר גם המחבר. הדרשות הקבועות הנשנות כמה פעמים יורו על שני בתי־מדרש, גם לזאת יודה. לעמת אלה הנה חמר הברייתות לקוח בערבוביה. מדוע היה זה הדבר, כי בסגנון דבקו העורכים איש במקורו, ובחמר ההלכי ערבבו את המקורות. ומדוע בדרשות הקבועות, (»להגיד מה גרם«) נזהרו מן הערבוב, ובדרשות האחרות לקחו מן הבא אל ידם. ואם בבתי מדרש של ר' עקיבא ור' ישמעאל שמשו המונחים והמליצות בערבוביה מה זאת הדייקנות בספרים שנתחברו בזמן מאחר. — ומה הגורם ליצירת שתי כתות המדרשים. —

גם צריך אני להעיר על החטא הגדול אשר יחטאו חכמי גרמניא לחכמת ישראל, בחברם ספריהם בשפת לועז. מי שאינו בקי היטב בשפה הגרמנית בעברו על העמודים מן 54 עד 80 "»לא ימצא ידיו ורגליו«. וכן בפרק ד' כדורות הסתמות מול נקובי השם, באפן אשר נדמה, כאלו חפץ המחבר לחסום את הדרך לאיש, אשר איננו גרמני מובהק, ומה גדול עלבונה של תורה, בראותנו כי בשנת תרע"א הוציא פ ל ד מ ן ספר ה ו נ ג ר י אשר בו עסק בחקירה קרובה מאוד אל הגיוני א ל ב ק והוא לא ידע מדבריו, כי אין הוא מבין ה ו נ ג ר י ת.

אך למרות הדברים האלה הנה הספר הזה לגאון ולתפארת למחבר ולחכמת ישראל. מלא וגדוש הוא בחדושים ובמחשבות, מקוריות. בטוח אני כי חכמי ישראל ההולכים בנתיבות, אשר סלל אותם המחבר, ימצאו פתרון נכון לכל השאלות הדורשות ברור. שנים רבות תעבורנה, וגם תקופות, אבל ספר »הבדיקות« לד' ח' אלבק לא יסור מן השלחן אשר לפני ד'.

שמעון חיים מיללער

ספרים שנתקבלו במערכת.

תרגומנא לחקרי התרגומים אשר על התנ"ך, באור ופישת נאומיהם, ואדות השואותיהם, והתאמותיהם, זה עם זה, ושנוייהם ונסוגותיהם מעברי, מסגנון, ומלשון המקראות, וע"ד התרגומים שנשתקעו בספרות המשנה, בהתלמוד בבלי והירושלמי, ובהמדרשים. מאת
דוד גאלאמב. חלק ראשון, ספר בראשית. 550 עמודים. מחירו 2 לירות.

D. Golomb, Hove. 3 Second avenue. Anglia

נחל קדומים על התורה בבאורי המקראות, ובהבנת אגדות חז"ל, ובעמק ההלכה. מאתי
ארי' נחום לובעצקי. חלק ראשון, בראשית. 200 עמודים.

N. Lubekki Nowogródek, Siemezycka 38 Poländ

משלי אלעזר ומשל ומליצה פירוש על ספר תהלים שחבר הרב.. מוה"ר אלעזר
שלעזינגער זצ"ל. י"ל ע"י בנו הרב טובי' דוב שלעזינגער חוב"ק דוסאט.
120 דפים.

Rabbi T. B. Slesingerui, Dusetos, Lietuva

ד"ר שמואל הכהן גרינברג: **נחמות ירמיהו** מ ס ה. א. ירושלים תרצ"ב 42 ע'.

דברים אחדים בדברי הלכה ודברי אגדה ומפתח לס' חיבת הקדש אשר חנן ד' אותי
אליהו קלאצקין. ירושלים. תרצ"א 200 עמודים.

Rabbi E. Klaczkin, Jerusalem. Palestina

ישרש יעקב אמרי קדש מאת האי גברא רבא מרנא יעקב יהודא זצ"ל בעיר נאדרזין
ונלוה לזה קונטרס בשם מגיד דבריו ליעקב ח"ת ממורו ורבו הרב
הגאון רבנא דוב בעריש מביאלא זצ"ל. בהוצאת הרב יהונתן הלוי אייבעשיטץ מו"צ בורשה. תר"ץ.

Rabin I. Aibeszyc, Warszawa, ul Dluga 53 Poländ

גפי אש באור רחב על ששה סדרי משנה. חלק ששי (ר"ה, תענית, מגילה, מו"ק, חגיגה)
וקונטרס ג' של כתבי אש ממני אברהם שטערן דומ"ץ דקה"י נאוועזאמקי.
תרצ"א. מחירו 20 כתרים.

Rabbin A. Stern Nowé-Zamky. Č. S. R.

דבורי אמת כולל הדושים על ה' שמחות וש"ע יו"ד מסימן של"ה עד סופו (סימן ת"ג)
(וגם לרבות קצת שו"ת (כמנין ח"ן) באורים באורייתא. ממני ה"ק משה
אליעזר דאנאטה רב קה"י ע"ה. בארדיאב תרצ"א. מחירו 20 כתרים.

Rabbi L. Donath, Nove Mesta n/w. Č. S. R.

תורת יחזקאל על התורה, ספר בראשית מכבוד הרב הגאון וכו' מוהרר"א יחזקאל ז"ל
אבדק"ק באנאוויטץ. י"ל ע"י בנו הרב משה רייך אב"ד שם.

Rabbi M. Reich, Banovce, Č. S. R.